

ԿԱՐԵՆ ՄԱԹԵՎՈՍՅԱՆ

Պատմական գիրությունների թեկնածու

ՍԱՄՈՒԵԼ ԱՆԵՑԻ

(կենսագրական լրացումներ)

12-րդ դարի հայ մատենագրության նշանավոր ներկայացուցիչներից է Սամուել Անեցի¹ Անիի Կաթողիկե եկեղեցու երեցը: Հատկանշական է, որ հայ պատմագիրների մատենագրական ցանկներում տվյալքաբար շեշտվում է Սամուելի՝ Անիի Կաթողիկեի սպասավոր լիեզու հանգամանքը՝ «Սամուել քահանայ կաթողիկեին Անոյ» կամ «Սամուել երեց կաթողիկեին Անոյ»¹:

Անեցին իր ժամանակագրությունը՝ «Հայաքմունք ի գրոց պատմագրաց...» խորագրով, կազմել է Կաթողիկոս Գրիգոր Գ Պարիավունու (1113-1166) պատվերով: Միաձև վերջերս պատմագրության մեջ ընդունված էր Սամուելի աշխատության ավարտման տարեթիվ համարել 1177, 1179 կամ 1180 թվականները, որոնք շրջանառության մեջ են մտել ժամանակագրության մեջ կատարված հետագա հավելումների հետևանքով: Իրականում պատմիչը դեպքերի շարադրանքն ավարտել է 1163 թվականով, ինչը երևում է ժամանակագրության մեջ հասած հնագույն ընդորիմակությունից (Մատենադարան, ձեռ. թիվ 5619), որը կատարվել է 1176 թ. Կամրջաճորի վաճռում, Ավետիս գրչի ձեռքով²:

Բացի ժամանակագրությունից, Սամուել Անեցին հեղինակել է հան տոմարագիտական աշխատություն՝ «Մեկնութիւն տումարի, զոր արարեալ է Սամուելի քահանայի ի խնդրոյ Ստեփանոսի Խմաստասիրի», որը հրատարակել է Ս. Աքրամիանը³: Այն շարադրված է հարց ու պատասխանի ձևով, ընդ որում Անեցին օգտվել է Անամիա Ծիրակացու Քննիկոն աշխատության տոմարագիտական բաժնից, երեմն առանձին հատվածներ նույնությամբ արտագրելով: Ուշագրավ է, որ Ծիրակացու հիշյալ աշխատության բնագիրը 1040-ական թվականներին պահվել է Անիի կաթողիկոսարանում, որի վերաբերյալ ուղղակի նշում կա Գրիգոր Մագիստրոսի՝ Պետրոս Գետադարձին ուղղված համակներից մեկում: Գիտնական իշխանը կաթողիկոսին խորհուրդ է տալիս այդ աշխատությունն օգտագործել ուսումնական նպատակով⁴:

Ստորև կփորձենք ի մի բերել Սամուել Անեցու վերաբերյալ պահպանված տեղեկությունները՝ նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ նախորդ ուսումնասիրողները հաճախ

¹ Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն Հայոց (աշխատությամբ՝ Կ. Մելիք-Օհանջանյանի), Երևան, 1961, էջ 8, Հ. Ս. Անապյան, Հայկական մատենագիտություն, Բ. Ա., Երևան, 1959, էջ 51-53:

² Կ. Մաթեվոսյան, Սամուել Անեցու «Ժամանակագրության» ավարտման թվականը և պատվիրատում, «Պատմա-բանասիրական համեն», 1992, թիվ 1, էջ 156-162:

³ Ա. Գ. Աքրամիան, Սամվել Անեցու տոմարական և տիեզերագիտական աշխատությունները, «Էջմիածին», 1952, Ա., էջ 30-36:

⁴ Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերը (աշխատասիրությամբ՝ Կ. Կոստանդնյանցի), Ալեքսանդրապոլի, 1910, էջ 8-9.

⁵ Մաթեվոսյան, Անի. Եկեղեցական կյանքը և ծոռագրական ժառանգությունը, Ս. Էջմիածին, 1997, էջ 236-237:

բավարարվել են «Արա մասին կենագրական տեղեկություններ չունենք»⁵ կամ «Արա մասին գրեթե ոչինչ չի պահպանվել»⁶ և նմանօրինակ ձևակերպումներով⁷:

Ծուրջ 110 տարի առաջ Անեցու ժամանակագրության հրատարակիչ Արշակ Տեր-Միքելյանը Արան թեականորեն նույնացրել է Կիլիկիայում ապրած գրիշ Սամուելի մետ, որը 1190 թ. Ակլուպում Ներսես Լամբրոնացու հրամանավ ընդօրինակել է Վերջինիս «Սաղմուաց մենակությունը» և մի ընդարձակ հիշատակարան գրել⁸: Սակայն այն հանգամանքը, որ իրեն «Առաւատ եւ յետին» գրիշ անվանող Սամուելը Ակլուպի միաբան էր և վանքի մոտ գտնվող Լամբրոնն անվանում է «ամրոց տէրանց մերոց», բացառում են նման նույնության հնարավորությունը: Կիլիկիցի գրիշը հիշատակարանում նշում է, որ գործը սկսել է իր կրոնակից եղբայր Գեորգը («զկրանակից զելրայր մեր զ Գէորգ սկսանել եւ գրել»), որը սակայն կիսատ է թողել և հճռն է շարունակել («Իսկ իմ ի գրելոյ զմատեան ... նատես միայն ութեամբ սուրբ ուխտիս»): Սամուել Ակլուպին իր կրոնակից եղբորը մեկ անգամ էլ հիշատակում է անվանելով «Վարդապետն Գէորգ»⁹:

Ցավոք, երկու Սամուելների՝ վերը նշված անհիմն նույնացման պատճառով Սամուել Անեցու կենագրության մեջ մասաւ տվյալ է սպրել: «Սամուել Անեցին ուսումնառությունն անց է կացրել Գեորգ անունով Վարդապետի մոտ», - առանց որևէ աղբյուր նշելու գրում է Լ. Բարձրացին¹⁰: Թյուրիմացության աղբյուրն ակներև է: Նկատենք միայն, որ Սամուել Ակլուպում հիշատակարանում Գեորգը Վարդապետ չի կոչվում և ոչ էլ երևում է, թե գրիշն աշակերտել է վերջինիս:

Սամուել Անեցին Ժամանակագրության մեջ միայն մեկ անգամ է իր անունը տալիս, այն հատվածում, որ նշում է նշանավոր Վարդապետ Հովհաննես Սարկավագի մահվան մասին և ավելացնում. «Եւ աշակերտ սորա Երեմիա, որ եւ յասելն Վարդապետին թէ՝ լո՛ու լեր, զամս Գ (3), լուռ եկաց՝ ընդ միտս և ընդ Ասսուծոյ խօսէր, որ եւ Անձրեւ կոչեցաւ: Եւ ընկերը սորա՝ տէր Խաչատորը եւ Գրիգոր եւ Յովհաննես և Սամուել, ամենեքեան սոքա Անեցիք»¹¹: Երեմիա Անձրենիկի և Սամուել Անեցու՝ Հովհաննես Սարկավագին աշակերտելու մասին նշում է նաև Վարդան Արմելցին. «Էին եւ Վարդապետը յալմն Ժամանակի Յովհաննես, որ եւ Սարկաւագ... որոյ յիշատակ ճառագայթիցն փայլին մինչեւ ցարդ ի բան ի իր - եւ ի նմանէ աշակերտեալն՝ Երեմիա, որ եւ Անձրենիկ... եւ Սամուել երեց Անեցին, որ զգաւազանմ յօրինեաց Քրոնիկոնին»¹²:

Այժմ տեսմենք, թե որ դպրոցում և երբ է ուսանել Սամուել Անեցին:

⁵ Մ. Արենյան, Երկեր, Բ. Դ., Երևան, 1970, էջ 94:

⁶ Լ. Բարձրաց, Դրվագմեր Հայաստանի զարգացած ֆեոդալիզմի դարաշրջամի պատմագրության, Երևան, 1981, էջ 176:

⁷ Սամուել Անեցի, Հայարմունք ի գրոց պատմագրաց, աշխատահրությամբ Ա. Տեր-Միքելյանի, Վաղարշապատ, 1893, էջ Ե (այսուհետև՝ Անեցի), Ստ. Մելիք-Բախչյան, Հայոց պատմության աղբյուրագիտություն, Երևան, 1979, էջ 173, Թ. Խ. Հակոբյան, Ամին պատմություն, գրիք Բ, Երևան, 1982, էջ 116:

⁸ Անեցի, էջ ԵԶ, 231-233, Ա. Մաքուսյան, Ե-ԺԲ դարերի հայերեն ճեռագրերի հիշատակարաններ, Երևան, 1988, էջ 255-261:

⁹ Ե-ԺԲ դարերի հայերեն ճեռագրերի հիշատակարաններ, էջ 259:

¹⁰ Լ. Բարձրաց, Աշվ. աշխ., էջ 177:

¹¹ Անեցի, էջ 128:

¹² Վարդապետ Բարձրերոյցու պատմություն տիեզերական, Մոսկվա, 1861, էջ 159:

ՈՒՍՈՒՄՆԱՋՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հովհաննես Սարկավագի Ամի դպրոցում գործունեության մասին վկայություն է պահպանվել Արա կենացագրության մեջ, որ կան բազմաթիվ արժեքավոր տեղեկություններ: Կենացրի պատկերավոր արտահայտությամբ՝ Հովհաննես Սարկավագը, «իբրև զիմաստուն մեղու, բարձեալ յանդամն մտաց զծաղիկս յերանգոց գունց, և հոտոց և համոց, բերէր ի քաղաք իր և տեղի սննդեան՝ ի քաղաքամայրս Ամի և լի առնէր ըգտումն ի փարթամություններէ անտի... Շուրջ բակ բոլորեալ զմանկուն զիւրեա՝ խոնարհաբար և ախորժելի սիրով ուսուցաներ զիւրեին և զխորին իրս... Եր գետք յորովայնէ Առա բղխեալ՝ արրուցին զտուն տէրունական և զնորատունկ մանկուն յարկաց Աստուծոյ... Եին յարմատոյ և ի շառափիէ Առրին... ուսուցիչը և լուսաւորը ոգուկ... և լցին զտինգերս բանին կենաց...»¹³:

Հովհաննես Սարկավագի գիշավորած դպրոցին անդրադարձող ուսումնասիրողները, որպես կանոն, չեն խորացել դպրոցի հիմնման հանգամանքների մեջ, որի պատճենով անտեսել են այդ շշշանում Ամիում կաթողիկոսական Աթոռի վերաբատատման հանգամանքը՝ կարծելով, թե Սարկավագը քաղաքում մի մասնավոր դպրոց է ստեղծել, իսկ ոմանք էլ այն պարզապես աշխարհիկ դպրոց են համարել¹⁴: Միհեղեղ իրողությունն այն է, որ Շեղրաբյան ամիրաների իշխանության տակ գտնվող Ամիում համարհայկական նշանակություն ունեցող բարձրագույն դպրոց կարող էր բացվել միայն եկեղեցական բարձր հովանավորության պայմաններում:

11-րդ դարի վերջերին Ամիում կարճ ժամանակով վերականգնվեց կաթողիկոսական Աթոռը, երբ կաթողիկոս դարձավ Բարսեղ Ա Անեցին (1081-1113): Հաղպատում ձեռնադրված Բարսեղը հավանաբար հենց այդ ժամանակ էլ իր հետ Ամի է բերել տեղի նշանավոր վարդապետ Հովհաննես Սարկավագին՝ նրան հանձնարարելով կաթողիկոսարանի դպրոցի վերաբացումը (Ամիի կաթողիկոսարանին կից դպրոց գոյություն ուներ Սարգիս Ա Անանցի և Պետրոս Ա Գետադարձ կաթողիկոսների ժամանակ): Այս էր պատճենը, որ հոգևոր բարձրագույն կրթություն ստանալու համար Սարկավագի մոտ էին գալիս Հայաստանի տարբեր ծայրերից, որպես «իմաստութեան գանձուց վաճառականք», Ամիում ուսանելով դառնում «ուսուցիչը և լուսաւորը ոգուկ», և վերադառնալով իրենց գավառները՝ վարդապետի պատգամները տարածում ողջ երկրում «...նորայն առասացութիւնք լցին զոլորս Հայաստանեայց»¹⁵:

Բնական է, որ Սարկավագի՝ Ամիի դպրոցում քիչ չեն եղել նաև անեցիները: Հենց նրանց է հիշատակել Սամունել Անեցին. «Տէր Խաչատոր և Գրիգոր և Ցովհաննես և Սամունէլ ամենեքեանք սոքա Անեցիք»: Սրանցից Գրիգորն է հավանաբար, որ 1127 թ. հիշվում է որպես Ամիի կաթողիկեի պավագերեց, և որի դեմ փորձում է ճնշում գործադրել

¹³ Ա. Գ. Աբրամայան, Հովհաննես հմաստասերի մատենագրությունը, Երևան, 1956, էջ 120-121:

¹⁴ Ա. Գ. Աբրամայան, Հովհաննես հմաստասերի մատենագրությունը, էջ 25, թ. Հակոբյան, Աշվ. աշխ., էջ 114, Ա. Մովսիսյան, Ուրվագծեր հայ դպրոցի և մամկավարժությամ պատմության, Երևան, 1958, էջ 243, Կ. Միրումյան, Հովհաննես Սարկավագի աշխարհայացքը, Երևան, 1984, էջ 29:

¹⁵ Ա. Գ. Աբրամայան, Հովհաննես հմաստասերի մատենագրությունը, էջ 120:

Փալդուն ամիրան, բայց հաջողության չի հասնում¹⁶: Ավելի ուշ Գրիգորի փոխարինում է Սամուել Անեցին:

Ի հայես տեսմում ենք, անեցի պատմիչը հայրենի քաղաքում ստացել է ժամանակի բարձրագույն կրթությունը, և պատահական չէ, որ հետագայում նրա պատվիրատուն դարձել ժամանակի Հայոց Կաթողիկոսը:

Սարկավագի գլխավորած Ամիի դպրոցի գործունեության ժամանակի առնչությամբ պետք է ասել, որ 1105 թ. Բարսեղ Կաթողիկոսը տեղափոխվեց Քեսուն, կատարեց Գրիգոր Վկայաւեր Կաթողիկոսի թաղումը և մինչև իր մահը (1113 թ.) այլև Ամի չվերադարձավ: Իսկ մինչև ե՞րբ է Ամիում մնացել Հովհաննես Սարկավագը: Եմթադրվել է, որ «Հովհաննեսն իր ծերության հասակում քաշվել է Հաղբատի վաճքը և այսուղե անցկացրել իր վերջին օրերը»¹⁷: Ստուգ հայտնի է, որ նա մահացել է 1129 թ. և թաղվել Հաղբատում:

Սարկավագի՝ Ամիում գտնվելու ժամանակի ճշտման հնարավորություն է տալիս գրիշ Մարկոսի 1195 թ. հիշատակարանը, որը խոսվում է ձեռագիրի («Կոչումն ընծայութեան Կիրդի Երուսաղէմացտոյ») մայսորինակի մասին: Այն գրված է եղել Ամիում, Մայր տաճարի սպասավոր Սարկավագ քահանայի (Հովհաննես Սարկավագի) կողմից՝ «...զոր Սարկաւագ քահանայ՝ սպասաւոր Սուրբ Կաթողիկէի մեծի, որ յԱմի, ի բազմաց արինակաց ի ձեռն եւ այլոց գիտնականաց, զաւոտակարսն առեալ հաւաքեց ի մի դիր եւ շարադրեաց իրով ձեռամբ ի դիրալուր մտաց եւ գիտութեան...»¹⁸:

Ամիի Մայր տաճարը (Կաթողիկէն) 1064-ին սեղուկների կողմից մզկիթի էր վերածվել և կրկին օծվեց 60 տարի անց՝ 1124 թ., այն բանից հետո, երբ վրաց Դավիթ Շինարար թագավորը գրավեց Ամին: Թեև 1126-ին նա հարկադրված քաղաքը վերադարձեց Ծեղմադյան ամիրաներին, բայց պայմանով, որ Կաթողիկեն մշտապես պետք է հայերին պատկանի: Փաստորեն, Հովհաննես Սարկավագն Ամիի Մայր տաճարում կարող էր սպասավորել միայն 1124 թվականից հետո: Այսպիսով, եթե ընդունենք, որ նա Հաղբատից Ամի է եկել Բարսեղ Անեցու հետ 1081 թվականին, ապա այս հիշատակարանի շնորհիվ կարող ենք ասել, որ քաղաքում է մնացել նվազագույնը մինչև 1124-26 թվականները: Ահավասիկ, այս շուրջ չորս տասնամյակը գերազանցող ժամանակաշրջանը նկատի ունենալու դեպքում միանգամայն հասկանալի են դառնում նաև անանուն կենսագրի՝ Սարկավագի մասին ասած խոսքերը, թե նա իմաստության գանձերը բերում էր «ի քաղաք իր եւ տեղի սննդեան՝ ի քաղաքամայրս Ամի»:

Այս ամենը կարևոր է նաև Սամուել Անեցու կենսագրության տեսանկյունից, քանի որ թույլ է տալիս որոշել նրա ուսումնառության մոտավոր ժամանակը: Անեցին Սարկավագի գլխավորած դպրոցում կարող էր ուսանել մինչև 1126 թվականը:

¹⁶ Վարդանայ Բարձրբնդեցու պատմութիւն..., էջ 158:

¹⁷ Ա. Գ. Աբրահամյան, Հովհաննես Խմաստաների մատենագրությունը, էջ 30:

¹⁸ Ա. Գ. Աբրահամյան, Հովհաննես Խմաստաների մատենագրությունը, էջ 126:

ՍԱՄՈՒԵԼ ԱՆԵՑԻ ԵՎ ԳՐԻԳՈՐ Գ ՊԵՏԱՎՈՐՆԵՐ

Սամուելի ժամանակագրության ստեղծման համար պարտական ենք ոչ միայն Բեդի-Անկին, այլև պատվիրատուին՝ Հայոց Կաթողիկոս Գրիգոր Գ. Պահլավունուն: Նա կաթողիկոս ձեռնադրվեց 1113 թ. Քեսունի Կարմիր Վաճռում՝ Գրիգոր Բ Վկայասերի և Բարսեղ Ա. Անեցու պատգամի համաձայն: Տեղի հայոց իշխանության անկումից հետո՝ 1116-ին, փոխադրվեց Ծովք փոքր ամրոց՝ իր եղբօր՝ Վասիլ իշխանի մոտ, սակայն ամենատատ կացության մեջ էր և կայուն աթոռամիստ էր փառություն: Ինչպես ստորև կտեսնեմք, այդ ժամանակ նա փորձել է հաստատվել Անհում, ուր քառորդ դար աթոռակալել էր իր նախորդը՝ Բարսեղ Անեցին:

Սամուել Անեցին ժամանակագրության սկզբում իր օգտագործած աղբյուրները թվարկելուց հետո, դիմելով պատվիրատուին, գրում է. «Խակ իմ մոռացեալ գտգիտութիւն եւ զանուսումնութիւն իմ, ի թախանձելոյ քոյ, սրբազնացդ Գրիգոր, յաղթեցայ ի սիրոյ կամաց ձերոց, առ ի գրել, զոր կամեցար. Եւ այժմ օժանդակեալ ի Հոգույն Սրբոյ՝ ժողովեցից ի սոցանէ կարճ ի կարճոյ զախործակս ձեր զբանից հանդէս, միայն զճշմարտութեան գնալով զինտու»¹⁹:

Մարդկության պատմությունը սկսելով Արդամից, հասմելով մինչև Հիսուս Քրիստոսի ծնունդը, պատմիչը մեկ անգամ ևս անվանապես դիմում է պատվիրատուին. «Արդ, ով սրբազնաց տէր իմ Գրիգոր, հարկեցայ ի թախանձելոյ ձեր գեղկելի անձն իմ, եսու զանարինատ անձն իմ ի մշակութիւն այս գործոյ»²⁰:

Ինչպես տեսնում ենք, առաջին դեպքում պատմիչը նշում է փաստերի հիշատակման իր սկզբունքը՝ «կարճ ի կարճոյ», բայց դումից շենքում է, երբ գրում է Գրիգոր Պահլավունու կաթողիկոսական ընտրության ու գործունեության մասին, երբ անդուադառնում է Անիի պատմության կարևոր դեպքերին, հատկապես՝ 1124-26 թթ. անցքերին, և երբ ծավալուն մեջքերումներ կատարելով Հովհաննես Սարկավագի գրություններից՝ պատմում է սեղշուկների, մասնավորապես Մելիքշահի մասին: Հարկ է ծեծե, որ պատմական դեպքերի համապոտ ժամանակագրություն կազմելու հետ միասին Անեցին համգամանորեն է ներկայացրել հատկապես այն հարցերը, որոնք ավելի շատ են հետաքրքրել պատվիրատուին: Այդ երևում է, օրինակ, Անիի 1124-26 թվականների դեպքերին վերաբերող հատվածից:

Սամուել Անեցու վկայության շնորհիվ հայտնի է դառնում, որ Գրիգոր Կաթողիկոսը բանակցություններ էր սկսել Անիի ամիրա Արուկասվարի հետ, և 1120-ական թվականների սկզբներին Արա ու ամիրայի միջև նախնական համաձայնություն էր կայացել կաթողիկոսական Աթոռոյ՝ Անի փոխադրման համար: Անեցու վկայությամբ՝ «Հայրապետն... տէր Գրիգորիս... ուխտ սիրոյ ունէր առ Ապլասուար, վասն իր սեփական Աթոռոյոյ՝ գալ այս թե նորա յօժար կամակցութեամբ...»²¹: Սակայն 1224 թ. ծավալված քաղաքական անցքերն ակամա խափանել են այս կարևոր ձեռնարկի իրականացումը:

¹⁹ Անեցի, էջ 3:

²⁰ Անեցի, էջ 51:

²¹ Անեցի, էջ 126, Հմտ. ՄՄ., ձև. թիվ 5619, էջ 104p:

Անեցին նշում է, որ Արուզասպարը չեր կարողանում ապահովել քաղաքի անվտանգությունը, որի շրջակալքն անընդհատ ասպատակում էին մերժ քոչվոր ավագակները, մերժ վրացիները: Հատ պատմիչի՝ «անհնարին Անդրդեռամբ տարակուսեալ տառապեալ բնակիչը քաղաքին Անոյ և Ծիրակ գաւառի՝ խորիեցան ես գտանել մրրկին ձեռն տալով յարքան Վրաց ի Դափի, Աննագեցին ամիրայն Արքալուարայ»²²: Անեցիները կանչում են Վրաց Դափի Ծինարար թագավորին և քաղաքի դարպասները քացում երա առաջ: Վերջինս Արուզասպարին ընտանիքով հանդերձ գերեվարում, ողարկում է Վրաստան, որ բոլորը մահանում են:

Այս նոյն պատմությունը էական հավելումներ ունի Մատթեոս Ուորայեցու, Վարդան Առնեցու և անանուն վրաց պատմիչի մոտ, ըստ որոնց՝ Արուզասպարը ուժնահարում էր նաև հայերի կրոնական օգացումները: Նա Խլաթում պատրաստել է տալիս, Անի բերում ու Կաթողիկեի գմբեթին բարձրացնում մի մեծ մասին, որով լցնում է անեցիների համբերության բաժակը: Դրանից հետո են նրանք կանչում Դափիթին, որը քաղաքը գրավելով՝ կրկին օծել է տալիս Կաթողիկեն՝ մեծ հանդեսով²³: Հիշյալ պատմիչները Կաթողիկեի խնդիրը 1224 թվականի դեպքերի պատճառն են համարում, մինչեւ Անեցին այս մասին լուս է (աս որպես անեցիների դժգոհության պատճառ Աշում է թշվառությունը, անապահովությունը, ասպատակությունները):

Դրանից հետո Արուզասպարի որդիներից մեկը՝ Փաղլունը, որը Խորասանում էր, համախմբելով համակիր ոտքեր, մեծ վնասներ է հասցնում Անիին և ի վերջո կարողանում է երկու տարի անց Դափի որդի Դեմետրեից հետ ստանալ քաղաքը: Բնականաբար, այս իրադարձություններից հետո Հայոց Կաթողիկոսի և Ծեղրադյանների հարաբերությունները չեն կարող չելք լինել, ուստի հասկանալի է դառնում, թե ինչու Սամուել Անեցին, խոսելով 1124-26 թթ. դեպքերի մասին, թեև պատճառաբանում է անեցիների արարքը, բայց հետո, փաստորեն, պարապում է իր համաքաղաքացիներին, որոնց ընդվզման հետևանքով երկիրը մատնվել է կատարյալ թշվառության, իսկ կաթողիկոսը չի կարողացել Անիում հաստատվել²⁴:

Գրիգոր Գ Պարիավունին երկրորդ անգամ փորձում է Անի տեղափոխվել 1149-50 թվականներին: Սմբատ Սպարապետը կարևոր տեղեկություն է հայտնում այն մասին, որ Խկունիայի սովորական արշավանքի հետևանքով քրիստոնյա իշխանների մի շարք բերդերի գրավման պատճառով Գրիգոր Կաթողիկոսը որոշում է դիմել Վրաց թագավորներին և Ծովքից տեղափոխվել Անի (ըստ պատմիչի՝ քաղաքն այդ ժամանակ գրանց տիրապետության տակ էր): Կաթողիկոսը ճանապարհ է եղանում, սակայն նախ հյուրընկալվում է Թղապաշտ ամրոցում, որի տիրություն տեղեկանալով նրա մտադրության մասին, խոստանում է Հայոց Կաթողիկոսին հատկացնել Հոռմելա անառիկ ամրոցը²⁵: Գրիգոր Գ-ն ընդունում է

²² Անեցի, էջ 125:

²³ Վարդանայ Բարձրբերդեցոյ պատմութիւն..., էջ 156, Մատթեոսի Ուորայեցու Ժամանակագրութիւն, Երևանէմ, 1869, էջ 451-452, Լ. Մելիքսենք Բենկ, Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, թ. Գ, Երևան, 1955, էջ 42-43:

²⁴ Տիմ Անեցի, էջ 127:

²⁵ Սմբատայ Սպարապետի Տարեգիրը, Վեմետիկ, 1956, էջ 161:

այդ առաջարկը և կարճ ժամանակ անց Հայրապետական Աթոռով հանդերձ տեղափոխվում Հոռմիկա:

Այսպիսով, Կաթողիկոս Գրիգոր Պահլավումին 1120-ական թվականներից մինչև 1150 թ. մշտապես հետևում էր Անիի անցքերին, սերտ կապ էր պահում անեցիների հետ, քանի որ մտադիր էր հաստատվել այդ պահանջական աթոռանիստում: Սամուել Անեցին, որն անկասկած կաթողիկոսի աջակիցն էր, ժամանակագրությունը կազմելիս նկատի է ունեցել պատվիրատուի քաղաքական շահագրգովածությունը և շրջանցել անեցիների ու Արքունակարի առնակատման կրոնական շարժադրությունը: Միաժամանակ Սամուելն առաջնորդվելով պատվիրատուի հետաքրքրությունը բավարարելու ցանկությամբ, փաստերի շարադրման իր որդեգրած «կարճ ի կարճոյ» սկզբունքը խախտում է նաև սեղուկների պատմության փաստերն արձանագրելիս՝ ներկայացնելով պատմական տվյալներ, որոնք կարող էին պիտանի լինել Անիի ամիրաների հետ բանակցող կաթողիկոսի համար:

Սամուել Անեցին ժամանակագրության շարադրանքում մի քանի անգամ ուղիղ խոսքով դիմում է պատվիրատուին: Հարավոր է, որ նա իր գործը հատված-հատված ուղարկել է Բրան և աշխատանքը շարունակել համապատասխան ցուցումներ ստանալով:

Գրիգոր Պահլավումու ձեռնադրության, ապա Երոսադեմ կատարած փառավոր այցի մասին խոսելուց հետո պատմիչը գրում է. «Բայց վասն զի զակիզբն ամաց եւ զյաջորդել առաջնորդութեան կամիմք տակաւին նշանակել եւ այսպիսի յաջորդուածք եւ այլ բարերադութիւնը եւ գործք զկնի ամաց ալր ըստ ալրէ յաևելա, այնու աղագաւ աստանօր թողաք զայլոցն պատմութիւն, զորս եթէ արժանի լինիմք յիրում տեղուցն գրեսցուք: Եւ աստանօր զայսուիկ ծանուցուք մերոյ հրամանատուիդ եւ պատուասիրի»²⁶:

Պատմիչը յուրովի գրուցում է պատվիրատուի հետ նաև իր ուսուցչի՝ Հովհաննես Սարկավագի գրություններից քաղվածքներ ներկայացնելիս: Սեղուկների հայտնվելու մասին գրում է. «Սկիթացցոցն առնուզ զրոնակալութիւն այսպիսի պատճառաւ: Ընթերցաք գրեալ վարդապետին մեծի, որ Սարկաւագ վերակոչ անուանեալ, զի ասէ թէ...»²⁷: Հատվածի վերջում ավելացնում է. «Զայսուիկ նշանակաւ գրոյ եցոյց մեզ Իմաստաւաէրն մինչեւ ցՄելիքշահն, զոր յիրում տեղուցն գրեցից, սորին ձեռնոտութեամբ»: Ալփալանի նախանձների անունները տալով՝ Անեցին նշում է, որ ինքը ժամանակին տեսել է Սարկավագի գրությունը նաև նրանց մասին, եթեն մատյանը գտնի, կվերաշարադրի. «Տեսաք երբեմն գրեալ սորին ձեռօք, ստոյգ գուակաւ, եթէ հանդիպիմք մատենին եւ մեր շարագրեսցուք եւ թէ ոչ լրցուր...»²⁸: Ինչպես երևում է, Սամուելը Հովհաննես Սարկավագի այդ գրությունը չի գտել:

Ալփալանի մարվան մասին նշելուց հետո, Անեցին գրում է. «Աստանօր զխոստացեալ պարտսն հատուցից զմնացուածն բանից, զոր եթող հարկ տեղույն այնորիկ այսու պատշաճեալ ժամանակի: Զի ասէ Իմաստաւաէրն աստուածային՝ թէ «Իրեւ առնոյր զիառու իշխանութեան բարերադտն Մելիքշահ...»²⁹: Շարունակությունն ընդարձակ մնա-

²⁶ Անեցի, էջ 123, Հմտ. ՄՄ., ձեռ. թիվ 5619, էջ 102ա-102բ:

²⁷ Անեցի, էջ. 97:

²⁸ Անեցի, էջ. 98:

²⁹ Անեցի, էջ 115:

բերում է Սարկավագի այժմ կորած երկից, որը հիմնականում փառքաճպում է Մելիքշահի հու: Հատվածի վերջում պատմիչը նշում է, թե այս ամենն իմաստանու ասաց Մելիքշահի կյանքի մասին (որը տիրեց 20 տարի), իսկ հետո ինքը կգրի նաև նրա մահվան մասին ասած: «Արդ՝ ասաց զայս զկենաց նորա, որ տիրեաց ամս ի (20) իսկ զկենի գրեցից զոր ինչ վասն մահուած է ասացեալ»³⁰: Քիչ անց, խոստումը կատարելով, պատմիչը գրում է Մելիքշահի մահվան, բայց նաև՝ քրիստոնյաների և մամավորապես հայերի նկատմամբ նրա ունեցած բարյացակամ վերաբերմունքի, Բարսեղ Անեցու՝ նրա մոտ կատարած այցի մասին: Անեցի պատմիչը դարձյալ մեշքերում է կատարում Սարկավագից՝ չմոռանալով մեծարական ոճով հիշել իր ուսուցչին: Նա գրում է, թե Մելիքշահի մասին «ախտրծնի եղեւ բամիք դրուատիք վարդապետին սրբոյ գրել եւ խոստանալ դարձեալ գրել արուեստաբան եւ երկայն ճառիք: Եւ ... այսպէս է գրեալ, թէ ....»³¹:

Ինչպես տեսնում ենք, Սամուել Անեցին կատարել է կաթողիկոսի պահանջը և հմարավորինս զուգեթեր քաղել սեղուկների մասին: Համառոտարան ժամանակագիր երկում այդ հատվածներն այնքան նկատելի են, որ հաջորդ դարի պատմիչ Կիրակոս Գանձակեցին իրավացիորեն գրում է: «...մինչեւ ցՄելիքշահ սովորան գրեալ էր զայտնառու տիրեղոյն նոցա մեծիմաստ վարդապետին, որ Սարկասագն կոչէր, եւ երկրորդեալ էր Սամուել քահանայ...»³²:

Բերված հատվածները միաժամանակ ցույց են տալիս Անեցու բացառիկ ակնածանքը Հովհաննես Սարկավագի նկատմամբ:

Ցավոր, Անեցու երկու գորկ է վերջաբանից: Եթե ժամանակագրության սկզբում պատմիչը գեղեցիկ ոճով դիմում է պատվիրատուին, շարադրանքի տարրեր հատվածներում բացատրություններ տալիս³³, ապա ավարտում է 1161-1163 թթ. Անի շուրջ ծագած վրացմահմերական պատերազմին վերաբերող դեպքերի պարզ հիշատակությամբ³⁴:

Հաջորդ թվականին Գետրգին ստիպված էր Ս.Ա.հան կրկին վերադարձել Օեղայաններին, որը վկայված է տարբեր սկզբանադրյուրներում³⁵, սակայն այս փաստն այլևս տեղ չի գտել Սամուելի երկում, քանի որ զա շարադրանքն ավարտել է մենց 1163-ին: Հատկանշական է, որ Անեցու ժամանակագրության հնագույն ընդօրինակության մեջ (1176 թ.) վերջին հիշատակությունից հետո դրված է զարդագիծ ավարտանշան³⁶:

Այսօր դժվար է ասել, թե արդյոք Անեցու երկն անավարտ է մնացել: Ուշադրության է արժանի Անեցու նշումը 1161 թ. Գետրգիի հայդամակի ականատեսը լինելու մասին՝ «Տ այսորիկ ականատես եղաք մեր», որը նոյնպես պատվիրատովին հասցեագրված ուղիղ խոսք է: Հավանական է ենթադրել, որ Անեցին իր գրածը կաթողիկոսին էր ուղարկում ա-

³⁰ Անեցի, էջ 116:

³¹ Անեցի, էջ 119:

³² Կիրակոս Գանձակեցի, էջ, 84:

³³ Անեցի, էջ 3, 51, 97, 109, 116, 123, 128:

³⁴ Տե՛ս Անեցի, էջ 137-138 Հմտ. ՄՄ., ձեռ., թիվ 5619, էջ 106թ-107ա:

³⁵ Դեպքերի հանգամանալից պատմությունը տե՛ս Հ.Գ. Մարգարյան, Հյուսիսային Հայաստանի և Վրաստանի ԺԲ դարերի պատմության մի քանի հարցեր, Երևան, 1980, էջ 116-119:

³⁶ Մատեմադարան, ձեռ. թիվ 5619, էջ 107ա, Կ. Մաթևոսյան, Սամուել Անեցու «Ժամանակագրության» ավարտման թվակամը..., էջ 156-162:

վարտուն հատվածներով: Եթե այդպես է, ապա 1163-ի վերջերին (Գեղորգիի պարտությունը տեղի է ունեցել ամուսնը)³⁷ Կաթողիկոսին ուղարկված հատվածը իրոք պետք է վերջինը լիներ, քանի որ Գրիգոր Գ Պահլավումին այդ ժամանակ արդեն ծանր հիվանդ էր և համոզում էր եղբարը՝ Ներսես Ծնորհալուն, ստանձնել կաթողիկոսությունը³⁸: Երկար ընդումանալուց հետո, տեսնելով եղբար անմիտար վիճակը, 1166 թ. ապրիլին Ներսեսը համաձայնում է ձեռնադրվել, որից երեք ամիս անց մահանում է Գրիգոր Պահլավումին:

Այսպիսով ավարտվում է Ամի վերադառնալ փափագոյ կաթողիկոսի և Ամիի գլխավոր եկեղեցու մատնագիր քահանայի համագործակցությունը: Ուշագրավ է, որ կաթողիկոսությունն ստանձնելու առիթով արտասանած ատենախոսության մեջ Ծնորհալին ցավով նշել է Բայրապետական Աթոռի «պանդխոտության» մեջ գտնվելու հանգամանքը³⁹, յուրովի վկայելով, որ դեռ մոռացված չէր Ամի վերադառնալու ծրագիրը:

Թե երբ է մահացել ինքը՝ Սամուել Ամեցին, հայտնի չէ, սակայն խստ հետաքրքրական է նրա մերժի մասին պահպանված տեղեկությունը, որին անդրադառնալուց հետո կփորձենք ընդհանրացնել Ամեցու կենսագրության մասին առկա տվյալները:

ՍԱՄՈՒԵԼ ԱՆԵՑՈՒ ՄԵՐՈՒՆԴՀ

1233 թ. Սամուել Ամեցու թոռը՝ Աբրահամ երեցը, Ամիում գտնվող իր ունեցվածքից արժեքավոր նվիրատվություն է կատարել քաղաքի մերձակա Խճկոնքի վանքին: Արձանագրության մեջ նա հիշում է հորը՝ Սարկավագ քահանային, և համբավավոր պապին՝ վերջինիս հիշատակին նվիրելով կատարած նվիրատվության դիմաց ստացած վեց պատարագմերից երկուսը: Ամիա այդ արձանագրությունից մի հատված. «Ի ՈՉԲ (1233) թուիս շնորհիւն Քրիստոսի, ես Աբրահամ երեց, որին Սարկավագ քահանայի, թուն Սամուել երիցոյ Ամեցի ետու զիմ գանձագին Բ (2) տուն նորաշէն եւ ի վերէն Բ (2) կողպակ ի սուրբ ուխտս ի Խճկաւն... եւ փոխարէն հատուցն մեզ յամենայն ամի Զ (6) աւր պատարագ՝ Դ (4) Աբրահամու եւ Բ (2) տէր պապ երիցու...»⁴⁰:

Արձանագրության շնորհիվ մեզ հայտնի է դառնում, որ Սամուել Ամեցու քահանա որդին Սարկավագ անունն է կրել: Վերս արդեն տեսանք, թե ինչպիսի վերաբերմունք ուներ Սամուել Հովհաննես Սարկավագի Ակատոմաբ, որից հետո բնական պետք է լինի ենթադրությունը, թե նա որդուն Սարկավագ է անվանել ի պատիվ սիրելի ուսուցչի:

Չի բացավում, որ Սամուելի որդի Սարկավագն է 1151 թ. նորոգել Ամիի Ս. Սարգիս եկեղեցին, որը գրականության մեջ երբեմն կոչվում է նաև Սարկավագի եկեղեցի⁴¹:

Սամուելի թոռ և Սարկավագի որդի Աբրահամ երեցից հետո այս քահանայական տոնինը շարունակվել է, թե ոչ՝ հայտնի չէ: Խճկոնքի արձանագրության մեջ Աբրահամը հիշատակում է իր մի քանի ազգականներին՝ Խոցադեղին, Հովհաննես երեցին, Տիրամացին,

³⁷ Հ. Մարգարյան, Աշվ. աշխ., էջ 113:

³⁸ Մ. Օրմանեան, Ազգապատում, Բ. Ա., Էջմիածին, 2003, էջ 1622:

³⁹ Նույն տեղում, էջ 1623:

⁴⁰ Ն. Սարգիսեան, Տեղագրությունը ի Փոքր և ի Մեծ Հայս, Վեմետիկ, 1864, էջ 211:

⁴¹ Կ. Մարկոսյան, Ամի, էջ 128-129:

Չահմամին, որոնք բոլորն էլ մահացել էին և թաղվել վաճքի Ս. Սարգիս եկեղեցու մոտ⁴²: Այս համգամանաք վկայում է, որ 1233 թ. արձանագրման ժամանակ Աբրահամն առաջացած տարիքում գտնվող մարդ էր:

Անեցի մատենագրի տոհմի երեք սերմերի մասին պահպանված վկայությունն արդեն իսկ ուշագրավ իրողություն է (Սամուել Անեցին այս առումով միակն է հայ միջնադարյան պատմիչների մեջ):

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Քանի որ Սամուել Անեցու ծննդյան և մահվան թվականները հայտնի չեն, այս մասին արված ենթադրությունները միշտ էլ մոտավոր են լինելու: Ա. Տեր-Միքելյանը, որը նույնացրել է Անեցուն և 1190-ին հիշատակարան գրած Սամուել Ակնացուն, գրում է. «Կգանք այն եղակացութեան, որ Սամուել Անեցին վախճանուել է խորին ծերութեան մէջ՝ մօտաւրապէս 1190 թուից յետոյ, ուրեմն համարեա թէ հարիւր տարեկան հասակում: Հստ այսմ Սամուել ծնուած պէտք է լինի շուրջ 1100 թուին»⁴³: Այլ ուսումնասիրողներ պատմիչի ծնունդը տեղադրում են 12-րդ դարի առաջին տասնամյակում, մասին՝ նոյն դարի 80-ական մերից⁴⁴:

Փոքրենք Սամուել Անեցու կենսագրության տվյալները դասակարգել երա իսկ նախասիրած եղանակով՝ ժամանակագրական կարգով, ծննդյան, ուսումնառության և մահվան նմթարելի ժամանակահատվածները (նշվում են շեղագիր) համադրելով պատմական հայտնի թվականների հետ:

1100-1110 թթ. ժամանակամիջոց - Սամուել Անեցու ծնունդը:

1113 թ. - Անեցու պատվիրատու Գրիգոր Գ Պահլավունու կաթողիկոսական ձեռնադրությունը:

1120 թ. շուրջ (Վերջին ժամկետը՝ 1126) - ուսումնառություն Հովհաննես Սարկավագի Ամին դպրոցում:

1129 թ. - Հովհաննես Սարկավագի մահը (Անեցին ժամանակագրության մեջ այս մասին վկայությունից հետո Վարդապետի սամերին թվարկելին՝ առաջին և միակ անգամ տալիս է իր անունը՝ Սամուել):

1161 թ. - Անիի մոտ վրաց Գեորգի թագավորի հայթանակը նկարագրելուց հետո Անեցին նշում է, որ դրա ականատեսն է եղել:

1163 թ. - Վերջին նշումը Անեցու ժամանակագրության մեջ:

1166 թ. - Գրիգոր Գ Պահլավունու մահը:

1176 թ. - Անեցու ժամանակագրության հայտնի հնագույն ընդօրինակությունը Կամըրշանորի վամքում:

⁴² Ն. Սարգիսեան, նոյն տեղում:

⁴³ Անեցի, էջ Զ:

⁴⁴ Ա. Աբրահամյան, Սամվել Անեցու տոմարական..., էջ 31, Մելիք-Բախչյան, Աշվ. աշխ., էջ 173, Բարյայան, Աշվ. աշխ., էջ 177:

1180-1190 թթ. Ժամանակամիջոց - Սամուել Ամեցու մահը:

1233 - Ամեցու թոռամ՝ Աբրահամ քահանայի արձանագրությունը Խծկոնքում, որը Բիշ-շատակում է հորը՝ Սարկավագ քահանային, և պապին:

Այսպիսով, կարող ենք ասել, որ 12-րդ դարի ազգբներից Ագիում ծնված Սամուել Ամեցին 1120-ական թվականներին հայրենի քաղաքում Հովհաննես Սարկավագի դպրոցն ավարտելով ստացել է ժամանակի համար բարձրագույն կրթություն, որից հետո, հավանաբար 1130-ական թվականներից, քահանայագործել է քաղաքի Մայր տաճարում: Նա եղել է ժամանակի ամենազարգացած անձանցից մեկը և պատահական չէ, որ Գրիգոր Գ Պահլավունի կաթողիկոսի պատվերով է կազմել իր ժամանակագրությունը: Ամեցին օգտվել է բազմաթիվ աղբյուրներից, որոնց մի մասն այժմ կորած են, միաժամանակ Ակարագրել է իրադարձություններ, որոնց ականատեսն է եղել, շարադրանքը հասցելով մինչև 1163 թ.: Ժամանակագրական, տոմարական հարցերում նրա քաջագիտակ լինելու վկայությունն է նաև Ստեփանոս Խմաստասերի պատվերով «Մեկնութիւն տումարի» գործի ստեղծումը:

Ամիսի հզոր մշակութային միջավայրի ծնունդ, գիտնական քահանա Սամուել Ամեցին թողել է արժեքավոր մատենագրական ժառանգություն: Սակայն այն դեռևս կարոտ է հանգամանալից և ամբողջական գիտական ուսումնասիրության ու հրատարակության, նաև աշխարհաբար թարգմանության: